

KIES voor het kind! - Bevindingen van het effect- onderzoek naar Kinderen in Echtscheiding Situatie (KIES) in de basisschoolleeftijd

SAMENVATTING

KIES¹ is een spel- en praatgroep voor kinderen, die kinderen helpt de scheiding van hun ouders beter te begrijpen, ermee om te gaan en te verwerken. Deze studie is het eerste gerandomiseerde controleonderzoek (RCT) in Nederland naar een scheidings-ondersteuningsprogramma voor kinderen. Via randomisering van scholen zijn 156 kinderen geïnccludeerd in twee condities; 80 kinderen hebben deelgenomen aan KIES, 76 kinderen vormden de controleconditie. Alle kinderen, en hun ouders en leerkrachten, hebben op vier momenten een vragenlijst ingevuld; voormeting, nameting, eerste follow-up meting na zes maanden en een tweede na 12 maanden. In deze periode gaan de KIES-kinderen systematisch vooruit, vooral in termen van een afname van probleemgedrag en gevoelens van schuld jegens de scheiding. Kinderen, ouders en leerkrachten zijn zeer tevreden over KIES. De huidige aanpak van KIES lijkt gerechtvaardigd op basis van de bevindingen: het is geschikt voor elk kind na scheiding, en het is laagdrempelig doordat het op school wordt aangeboden.

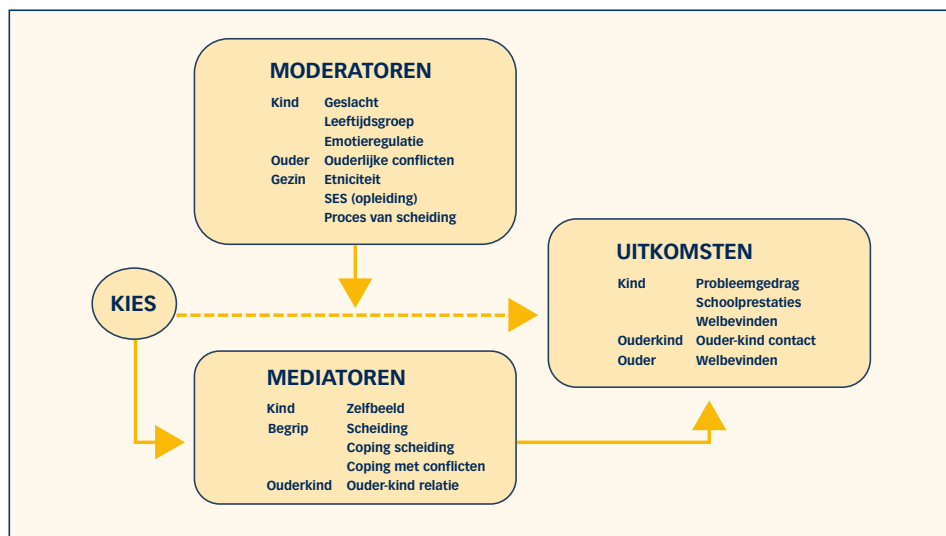
Het is dus van essentieel belang om kinderen te ondersteunen in het omgaan met de scheiding van de ouders. Er zijn nog weinig voorzieningen in Nederland voor deze kinderen, en bestaande programma's worden slechts op kleine schaal aangeboden. KIES - in de praktijk ontwikkeld, en al enkele jaren uitgevoerd op scholen - is een veelbelovende interventie in Nederland.

1 Introductie en vraagstelling

Jaarlijks worden in Nederland ruim 32.000 echtscheidingen uitgesproken, en bij meer dan de helft hiervan zijn minderjarige kinderen betrokken (CBS, 2013). Naast deze formele echtscheidingen is er een groeiend aantal ontbindingen van samenwoonrelaties, waarbij naar schatting nog eens 18.000 minderjarige kinderen betrokken zijn. In totaal gaat het om ongeveer 70.000 thuiswonende scheidingskinderen per jaar (Spruijt, 2007). Uit nationaal en internationaal onderzoek blijkt consistent dat een echtscheiding van ouders negatieve gevolgen heeft voor kinderen; vooral op het gebied van schoolprestaties (o.a. Dronkers, 1996), externaliserend probleemgedrag (o.a. Van der Valk et al., 2005), internaliserend probleemgedrag (o.a. Spruijt, De Goede & Van der Valk, 2001), zelfbeeld (o.a. Amato, 2001) en sociale relaties waaronder de band met de ouders (o.a. Dronkers, 1997).

Scheidingskinderen hebben een verhoogd risico op het ontwikkelen van problemen, en bij een deel van hen is sprake van een cumulatie van stressvolle gebeurtenissen. Het percentage scheidingskinderen dat serieuze problemen heeft is tweemaal zo hoog als bij andere kinderen (Spruijt, 2007). Zo krijgt 1 op de 5 scheidingskinderen te maken met Jeugdzorg, en zorgt het grote aantal scheidingskinderen voor hoge maatschappelijke kosten (Anthonijsz, Spruijt & Zwikker, 2013). Het is dus van essentieel belang om kinderen te ondersteunen in het omgaan met de scheiding van de ouders. Er zijn nog weinig voorzieningen in Nederland voor deze kinderen, en bestaande programma's worden slechts op kleine schaal aangeboden (Spruijt, 2007). Bovendien is er volgens zowel het Nederlands Jeugdinstituut (databank effectieve jeugdinterventies) als de Inventgroep (2005) tot op heden nog geen *evidence based* programma voor scheidingskinderen. KIES - in de praktijk ontwikkeld, en al enkele jaren uitgevoerd op scholen - is een veelbelovende interventie in Nederland. Uit een eerder quasi-experimenteel onderzoek blijkt dat het gemiddeld beter gaat met de kinderen die KIES hebben gevolgd, dan met de wachtlijstkinderen; zij begrijpen de scheiding beter, hun band met zowel moeder als vader wordt beter en de frequentie van het contact met vader neemt toe (Spruijt et al., 2005). In het huidige onderzoek - een eerste RCT naar een scheidings-ondersteuningsprogramma - wordt er opnieuw gekeken naar de effectiviteit van KIES voor kinderen in de basisschoolleeftijd (Van der Valk, 2008).

De centrale onderzoeksvraag luidt: leidt deelname aan KIES door scheidingskinderen tot een afname van zowel internaliserend als externaliserend probleemgedrag, evenals tot een verbetering van schoolprestaties en welbevinden van het kind, en beter ouder-kind contact, vergeleken bij geen deelname aan KIES? Gekeken wordt naar effecten van KIES op de nameting, bij de eerste follow-up na 6 maanden en de tweede follow-up na een jaar. De keuze voor de meetmomenten is afgestemd op de duur van KIES en op follow-up momenten die gebruikelijk zijn in veel RCT-onderzoeken. Tevens zal onderzocht worden voor wie de interventie werkt (moderatie) en hoe de interventie werkt (mediatie). In Figuur 1 is het volledige model weergegeven.

Figuur 1 **Conceptueel model van het effectonderzoek van KIES in het basisonderwijs; kind-, ouder-, ouder-kind- en gezinsfactoren**

2 Methode

2.1 Procedure en steekproef

Om na te gaan of deelname aan KIES positieve effecten heeft op het kind vergeleken met geen deelname aan KIES, is een *Randomized Controlled Trial* (RCT) uitgevoerd met 80 kinderen in de KIES-conditie en 76 kinderen in de controlegroep. Om te voorkomen dat er op dezelfde school kinderen wél en niet de interventie kregen, zijn de twee groepen random op schoolniveau toegewezen. Op 9 scholen kregen kinderen KIES aangeboden, 5 scholen vormden de controlegroep.

Op alle deelnemende scholen zijn kinderen en hun ouders benaderd door middel van een brief, vergezeld van een folder over het onderzoek. Om de respons te verhogen zijn ouders en kinderen indien nodig nagebeld, en zijn huisbezoeken ingezet om scheidingsgezinnen van niet-autochtone afkomst en/of met een lagere sociaaleconomische status te includeren.

Uiteindelijk hebben 156 kinderen (50% jongens) deelgenomen aan het onderzoek, met een leeftijd tussen de 7 en 13 jaar ($M = 10$, $SD = 1.22$). Behalve deze basisschoolkinderen hebben ook de meeste ouders (118 moeders en 69 vaders en 65 keer beide ouders) en leerkrachten ($n = 138$) deelgenomen aan het onderzoek.

In het KIES-programma wordt het betrekken van vaders gezien als een belangrijk onderdeel. Ook in dit onderzoek is ernaar gestreefd om beide ouders van de kinderen erbij te betrekken. Helaas heeft van 'slechts' 69 kinderen de vader deelgenomen aan het onderzoek. Overigens is dit aantal hoog in vergelijking met ander onderzoek op dit gebied. Van de kinderen in KIES heeft 56% een vader die heeft deelgenomen aan het onderzoek, en dit is voor 32% van de controlekinderen het geval; een significant verschil ($Chi2 = 9.61$, $p = .002$).

Als we kijken naar verschillen tussen vaders die wel en vaders die niet hebben deelgenomen aan het onderzoek, zien we dat vooral vaders die in mindere mate betrokken lijken te zijn bij hun kinderen niet hebben deelgenomen aan het onderzoek. Verder zijn het vooral vaders uit gezinnen met hoge mate van conflict, migrantenvaders, vaders van kinderen die 'alleen bij moeder wonen', vaders bij wie de echtscheiding al langer geleden is, en vaders van wie de ex-partner al een nieuwe partner heeft, die niet hebben deelgenomen aan het onderzoek. De kleine groep vaders die wel heeft deelgenomen aan het onderzoek heeft erg afwijkende antwoorden gegeven in vergelijking met de moeders en de leerkrachten. Wellicht houdt dit verband met de bevinding dat verreweg de meeste kinderen bij hun moeder wonen, en een betere kwaliteit van relatie met hun moeder zeggen te hebben. Hierdoor hebben vaders mogelijk minder zicht op zaken als probleemgedrag en welbevinden van hun kind. We hebben besloten om ons in dit onderzoek te richten op de rapportages van het kind, de leerkracht en de moeder. De extra aandacht die is besteed aan het includeren van migrantengezinnen en gezinnen met een lage sociaaleconomische status heeft zijn vruchten afgeworpen; deze gezinnen zijn (iets) oververtegenwoordigd in onze steekproef. In Tabel 1 is een aantal kind-, ouder- en gezinskenmerken weergegeven, uitgesplitst voor kinderen die hebben deelgenomen aan KIES en controlekinderen. Eén verschil is significant; kinderen in de controlegroep zijn iets ouder dan de kinderen in de KIES-conditie.

Tabel 1 **Tabel met achtergrondkenmerken van de steekproef**

	KIES (80 kinderen)	Controle (76 kinderen)
Geslacht	46% jongen	54% jongen
Leeftijd*	$M = 9.7 (SD = 1.0)$	$M = 10.4 (SD = 1.3)$
Herkomst	74% autochtoon 9% westerse migrant 17% niet-westerse migrant	63% autochtoon 11% westerse migrant 26% niet-westerse migrant
Opleidingsniveau moeder	25% laag 48% gemiddeld 27% hoog	38% laag 33% gemiddeld 29% hoog
Opleidingsniveau vader	38% laag 26% gemiddeld 36% hoog	40% laag 33% gemiddeld 26% hoog
Deelname moeder onderzoek*	90% wel	63% wel
Aanwezig voor informatie	53% wel	-
Aanwezig voor evaluatie	66% wel	-
Deelname vader onderzoek*	56% wel	32% wel
Aanwezig voor informatie	39% wel	-
Aanwezig voor evaluatie	30% wel	-

* Significant verschil tussen KIES- en controleconditie, $p < .05$

2.2 Data-analyse

2.2.1 Missende data

Alle kinderen, hun ouders en leerkrachten hebben vier keer een vragenlijst ingevuld; voorafgaand aan KIES, direct na KIES, een halfjaar later en een jaar na KIES. In het geval van niet-deelnemende respondenten en andere missende waarden is gebruikgemaakt van Multipele Imputatie; een moderne techniek die tegenwoordig wordt aanbevolen voor het omgaan met missende data (Baraldi & Enders, 2010). Het gebruik van deze techniek vergroot de power en verkleint daarmee de kans op onjuiste resultaten (Jöreskog & Sörbom, 2005). In dit onderzoek zijn Multipele Imputatie technieken gebruikt in het programma LISREL. Deze geïmputeerde waarden zijn vervolgens gebruikt in alle analyses.

2.2.2 Gebruikte analyses

Analyses om het effect van KIES te bepalen zijn uitgevoerd met behulp van *Repeated Measures Analyses* in SPSS, waarbij gecontroleerd is voor scores op de voormeting door deze scores als covariaat te includeren in de analyses (in lijn met Rausch, Maxwell & Kelly, 2003). Op die manier is een duidelijk beeld verkregen van het verloop over tijd, voor zowel de kinderen in de KIES-conditie als de controlekinderen, rekening houdend met het beginniveau. De moderatie-effecten zijn bekeken door, naast de uitkomstmaten en de conditie, ook de moderator mee te nemen in de regressieanalyse. Hierdoor was het mogelijk om na te gaan of het verloop van de uitkomstvariabele over tijd van de KIES- en controleconditie gelijk is voor de verschillende groepen op basis van de moderator. De mediatieanalyse is uitgevoerd met behulp van *Hiërarchische Regressieanalyse* in SPSS, waarbij het verschil over tijd wordt bekeken aan de hand van verschilcores (bepaald meetmoment - voormeting) van zowel de mediator als de uitkomstvariabele (in lijn met Gardner, Hutchings, Bywater & Whitaker, 2010). Voor consistentie in de analyses is hier ook gecontroleerd voor de scores op de voormeting.

Deelname aan KIES gaat doorgaans gepaard met een toename in het contact tussen beide ouders en ook komt er in een deel van de scheidingsgezinnen wat 'beweging' in de invulling van het ouderschap na scheiding

3 Resultaten

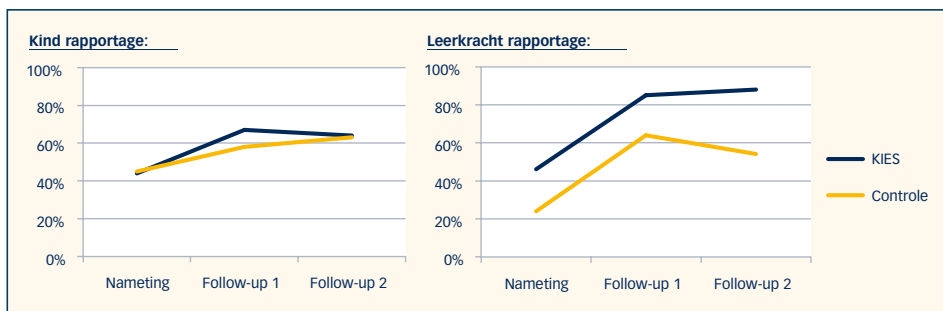
3.1 De effecten van KIES

3.1.1 Internaliserend en externaliserend probleemgedrag

Met behulp van de *Strengths and Difficulties Questionnaire* (SDQ) (Van Widenfelt, Goedhart, Treffers & Goodman, 2003) is aan de kinderen, de ouders en de leerkrachten gevraagd naar de mate van probleemgedrag op de volgende gebieden: emotionele problemen, gedragsproblemen, hyperactiviteit-/aandachtsproblemen en problemen met leeftijdgenoten. Een eerste vergelijking van deze groep scheidingskinderen met een grote normgroep van Nederlandse (Van Widenfelt et al., 2003) en Engelse kinderen (Meltzer, Gatward, Goodman & Ford, 2000) laat zien dat kinderen met gescheiden ouders - de kinderen uit dit onderzoek - significant meer problemen hebben dan de kinderen uit de normgroep. Hieruit blijkt dan ook dat kinderen met gescheiden ouders profijt zouden kunnen hebben van een interventie zoals KIES. Uit een analyse van de SDQ-scores over tijd komt naar voren dat er zowel voor kinderen in KIES als de controlekinderen sprake is van een daling van hun totale probleemgedrag - zoals gerapporteerd door de leerkrachten, en dat deze daling sterker is voor kinderen die meer probleemgedragingen hadden ten tijde van de voormeting ($F(2,133) = 33.92, p < .001, \eta^2 = .34$).

Specifiek zorgt het wel of niet deelnemen aan KIES voor een significant verschil in de mate van problemen met leeftijdgenoten - zoals gerapporteerd door kinderen ($F(2,150) = 3.15, p < .05, \eta^2 = .04$), en de mate van emotionele problemen - zoals gerapporteerd door moeders ($F(2,113) = 6.56, p = .002, \eta^2 = .10$). De problemen met leeftijdgenoten zijn voor de meeste kinderen gedaald over tijd, maar lijken voor de controlekinderen die hoog scoorden op de voormeting weinig te veranderen. De - door moeders gerapporteerde - emotionele problemen van kinderen dalen tussen de nameting en de eerste follow-up meting voor kinderen in KIES, en stijgen voor de controlekinderen. Na zes maanden draait dit om; een stijging volgt voor kinderen in KIES en een daling voor de controlekinderen.

Op basis van hun totale SDQ-scores kunnen kinderen worden ingedeeld in drie groepen; kinderen met normale mate van probleemgedrag, een grensgroep en een groep kinderen met een abnormale mate van probleemgedrag. De afkappunten die gebruikt zijn voor het maken van deze groepen zijn overgenomen van de SDQ-handleiding (Van Widenfelt, Goedhart, Treffers & Goodman, 2003). Van de kinderen die op de voormeting een grens- of abnormale mate van probleemgedrag rapporteerden, heeft een groot percentage zich verbeterd op de nameting na 6 en 12 maanden. Voor kinderen met een abnormale mate van probleemgedrag op de voormeting betekent dit dat ze later in de grens- of normale groep scoren, voor de kinderen uit de grensgroep geldt dat ze later een normale mate van probleemgedrag rapporteren. In Figuur 2 is te zien dat het aantal kinderen dat zich verbetert over tijd hoger is voor de kinderen die KIES hebben gevolgd, dan voor de controlekinderen.

Figuur 2 **Aantal kinderen dat zich heeft 'verbeterd' ten opzichte van de voormeting; in KIES- en controlegroep**

* Vanwege te kleine aantallen bij de rapportages van moeder is het helaas niet mogelijk deze figuren ook voor hen te maken.

3.1.2 Welbevinden kind en moeder

Aan kinderen en hun ouders is met behulp van de *Cantril Ladder* (Cantril, 1965) gevraagd hoe zij zich voelen, op een schaal van 1 tot 10. Het gemiddelde welbevinden van de kinderen neemt toe over tijd. Moeders van de controlekinderen rapporteren een iets hoger welbevinden dan de moeders van de kinderen in KIES. Rekening houdend met het welbevinden op de voormeting is te zien dat de moeders van de kinderen in KIES een daling in welbevinden rapporteren over tijd - dit geldt vooral voor moeders die een hoge mate van welbevinden rapporteerden op de voormeting - terwijl het welbevinden van de moeders van de controlekinderen juist stijgt ($F(2,113) = 4.50, p = .01, \eta^2 = .07$). Mogelijk heeft het ' bezig zijn met (de gevolgen van) de scheiding' een negatief verband met het welbevinden van moeders. Ook kan het te maken hebben met kwesties rondom het - door KIES weer opgepakte - contact met de vader van het kind. Deelname aan KIES gaat doorgaans gepaard met een toename in het contact tussen beide ouders en ook komt er in een deel van de scheidingsgezinnen wat 'beweging' in de invulling van het ouderschap na scheiding. Dit kan er - tijdelijk - voor zorgen dat het welbevinden van sommige moeders wat verlaagd is ten opzichte van de situatie voorafgaand aan KIES.

3.1.3 Schoolprestaties

Kinderen hebben gerapporteerd over hun schoolvaardigheden over tijd (*Competentie Belevingsschaal voor Kinderen* (CBSK) (Straathof & Treffers, 1989), en leerkrachten hebben gerapporteerd over de gemiddelde cijfers van de kinderen. Hier komen geen significante verschillen naar voren tussen KIES-kinderen en de controlekinderen in het verloop over tijd.

3.1.4 Ouder-kind relatie

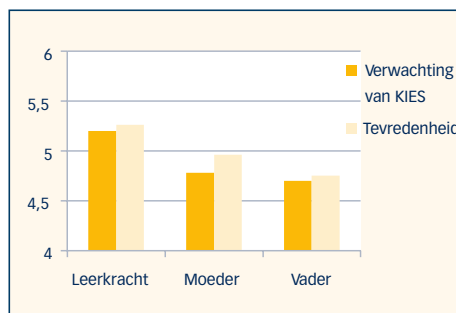
Allereerst is de mate van het contact tussen kind en de afzonderlijke ouders aan bod gekomen in het onderzoek; kinderen hebben aangegeven hoeveel dagen/nachten zij bij hun moeder en hun vader doorbrengen (contactfrequentie). Beschrijvende analyses laten zien dat steeds meer kinderen die hebben deelgenomen aan KIES zeggen 'alleen bij hun moeder' te zijn, in plaats van 'vooral bij hun moeder'. Dit aantal is bij de tweede follow-up meting verdubbeld ten opzichte van de voormeting. Voor kinderen die hun vader al weinig zagen (minder dan twee dagen per twee weken) geldt dat kinderen die hebben deelgenomen aan KIES zeggen hun vader nog

minder vaak te zien, terwijl de controlekinderen zeggen hun vader vaker te zien ($F(2,149) = 5.80, p = .004, \eta^2 = .07$). Mogelijk biedt het een rustpunt voor sommige kinderen en scheidt het (tijdelijk) meer duidelijkheid om minder van woonplek te wisselen. En wellicht durven de betreffende kinderen dit nu beter aan te geven bij hun ouders. Op basis van deze bevindingen kan in elk geval voorzichtig worden geconcludeerd dat er naar aanleiding van het volgen van KIES ‘beweging’ komt in het contact.

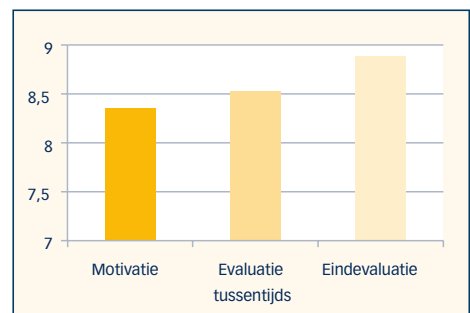
De gedeeltelijke verandering in de kwantiteit van het contact met vader hoeft overigens niet te betekenen dat ook de kwaliteit van het contact met vader is veranderd. In dit onderzoek is de kwaliteit van de relatie met behulp van de *Inventory of Parent and Peer Attachment (IPPA)* (Armsden & Greenberg, 1987) op drie dimensies gemeten; uitsluiting, communicatie en vertrouwen. Rekening houdend met de kwaliteit op de voormeting komen er geen verschillen over tijd naar voren tussen de KIES- en de controlekinderen. De afname van het hierboven beschreven aantal dagen/nachten die kinderen bij hun vader doorbrengen, lijkt dus niet ten koste te zijn gegaan van de relatiekwaliteit met vader. Wellicht wordt de afname in dagen/nachten die kinderen bij hun vader doorbrengen gecompenseerd door andere vormen van contact, bijvoorbeeld per telefoon, e-mail of kortere bezoeken.

3.1.5 Verwachtingen en tevredenheid van kinderen en ouders

Naar de verwachtingen van leerkrachten en ouders is gevraagd met behulp van de *Parent Expectancies for Therapy Scale (PETS)* (Nock & Kazdin, 2001); deze meet in welke mate men gelooft dat de interventie kan en zal helpen. Zoals te zien is in Figuur 3 rapporteerden vooral de leerkrachten hoge verwachtingen van KIES, maar ook de ouders hadden redelijk hoge verwachtingen. De mate van tevredenheid is voor zowel de ouders als de leerkrachten zelfs nog wat hoger dan de verwachtingen. De KIES-kinderen is voorafgaand aan KIES gevraagd naar hun motivatie om deel te nemen aan KIES, en vervolgens is tussentijds en na afloop gevraagd naar de tevredenheid over hun deelname aan KIES (op een schaal van 1-10). Gemiddeld zeggen kinderen erg tevreden te zijn over KIES (zie Figuur 4).

Figuur 3 **Verwachtingen en tevredenheid ten aanzien van KIES**

Figuur 4 **Motivatie en tevredenheid over KIES door kinderen**

3.2 Voor wie werkt KIES?

Een belangrijk punt bij het meten van effectiviteit van een interventie, is te weten voor wie de interventie werkt. Hier is gekeken of de relatie tussen het wel of niet deelnemen aan KIES en de uitkomstmaat gelijk is voor o.a. jongens en meisjes, jongere en oudere kinderen, en autochtoon Nederlandse en migrantenkinderen. Alle moderatoren die zijn meegenomen in het onderzoek zijn weergegeven in Tabel 2.

Tabel 2 **Moderatoren die zijn meegenomen in het onderzoek**

Moderator	Uitleg
Geslacht	Jongens en meisjes.
Leeftijd	Kinderen tot en met 10 jaar, kinderen van 11 jaar en ouder.
Etniciteit	Autochtoon Nederlandse en (westerse en niet-westerse) migrantenkinderen.
Opleidingsniveau moeder en vader	Laag (basisschool, lbo en mavo), midden (havo, vwo en mbo) en hoog (hbo en wo).
Emotieregulatie kind	De manier waarop kinderen met emoties omgaan; angst en frustratie.
Ouderlijke ruzie	De mate van conflicten tussen ouders, door kinderen gerapporteerd.
Duur van scheiding	Tijd sinds de scheiding heeft plaatsgevonden.
Omgang met scheiding	Negatief gevoel en mate van onbegrip ten aanzien van de scheiding, en loyaliteitsproblemen (tussen twee ouders instaan).
Deelname moeder aan KIES	Deelname van moeder aan informatiebijeenkomst van KIES.

Voor alle moderatoren is een significante interactie gevonden met één of meerdere uitkomstvariabelen. Zo blijkt onder andere dat deelname aan KIES vooral voor jongens zorgt voor een betere kwaliteit van de relatie met moeder, en vooral voor jongere kinderen samenhangt met een daling in de mate van probleemgedrag. De relatiekwaliteit met moeder verbetert meer voor KIES-kinderen waarbij de ouderlijke scheiding recenter plaatsvond en de moeder-kind relatie aanvankelijk slechter was. En ook wanneer het kind aanvankelijk meer negatief gevoel heeft (zoals boosheid, verdriet en machteloosheid), of meer moeite heeft met de scheiding (onbegrip) is er meer verbetering door KIES. Ten slotte lijkt de afname in het contact met vader samen te hangen met de mate van conflict tussen ouders; de afname geldt namelijk vooral voor kinderen die een hoge mate van conflict ervaren. Het effect van KIES is dus voor bepaalde groepen groter op bepaalde uitkomstmaten, maar er is voor iedere groep wel ergens sprake van verbetering(en). Kortom, er zijn positieve effecten van KIES voor alle kinderen!

3.3 Hoe werkt KIES?

Een ander belangrijk punt bij het meten van effectiviteit van een interventie, is het ‘werkzame mechanisme’; hoe werkt de interventie? Met andere woorden: KIES kan een positief effect hebben op een bepaald kenmerk, wat er vervolgens (dus: indirect) weer voor zorgt dat er een positief effect is op uitkomstmaten bij het kind. In dit onderzoek wordt gekeken of het effect van KIES op de uitkomstvariabelen loopt via bijvoorbeeld het zelfbeeld van kinderen, scheiding gerelateerde coping of begrip, of via de kwaliteit van de ouder-kind relatie (zie Tabel 3).

Om het mediërende effect te bekijken is gebruikgemaakt van veranderscores op zowel de mediërende als de uitkomstvariabelen (Gardner et al., 2010). De vraag is: kan KIES door een verandering op de mediërende variabelen (nameting - voormeting) een verandering in de uitkomstmaat (eerste follow-up moment / nameting - voormeting) voorspellen? Ook hier is gecontroleerd voor de scores op de voormeting.

Op een deel van de veronderstelde mediërende variabelen was een verbetering te zien voor de KIES-kinderen. Geen van deze variabelen blijkt echter een significante mediator te zijn in de relatie tussen het wel of niet deelnemen aan KIES en de uitkomstvariabele. Hiermee is het werkzame mechanisme van KIES dus niet gevonden

Tabel 3 **Mediatoren die zijn meegenomen in het onderzoek**

Mediator	Uitleg
Zelfbeeld	Gevoel van eigenwaarde en sociale acceptatie.
Scheiding gerelateerde coping en begrip	Schuld van de scheiding wordt gegeven aan moeder, vader of zichzelf, en acceptatie van de scheiding.
Coping met conflicten	Reactie op, en interpretatie van conflicten tussen ouders.
Kwaliteit ouder-kind relatie	Uitsluiting, communicatie en vertrouwen in de relatie.

in deze studie. Wellicht spelen andere factoren dan de hier onderzochte een rol, of gaat het om een samenhang van verschillende factoren.

Hoewel de scheiding gerelateerde coping en begrip geen mediator is in de relatie tussen deelname aan KIES en de uitkomstvariabelen, geldt wel dat KIES-kinderen een daling rapporteren tussen de voor- en nameting in de schuld die zij zichzelf geven voor de scheiding van hun ouders - controlekinderen rapporteren dit niet ($F = 5.60$, $p = .02$).

Alle bevindingen op een rij, komt er een aantal positieve verbeteringen naar voren bij KIES-kinderen vergeleken met de kinderen uit de controlegroep

4 Conclusie

4.1 KIES voor het kind!

Kinderen die te maken krijgen met echtscheiding van hun ouders lopen een groter risico op internaliserend en externaliserend probleemgedrag, negatieve gevolgen voor de schoolprestaties en welbevinden, en negatieve gevolgen in hun sociale relaties. Voor deze kinderen is KIES ontwikkeld; een preventief interventieprogramma dat kinderen helpt de scheiding van de ouders beter te begrijpen, ermee om te gaan en het te verwerken. KIES werd al uitgevoerd op scholen, maar de effectiviteit was nog niet empirisch aangetoond.

Met behulp van een RCT-onderzoek uitgevoerd op verschillende basisscholen die random zijn toegewezen aan de KIES- of de controlegroep is in dit onderzoek getracht de effectiviteit van KIES aan te tonen. Samenvattend valt te concluderen dat er over het algemeen sprake is van een vrijwel consequente vooruitgang over tijd, zowel voor KIES-kinderen als voor de controlegroep. Echter, de patronen zijn vaak eenduidiger en de verbeteringen zijn vaak groter voor de kinderen die daadwerkelijk hebben deelgenomen aan het interventieprogramma KIES.

Alle bevindingen op een rij, komt er een aantal positieve verbeteringen naar voren bij KIES-kinderen vergeleken met de kinderen uit de controlegroep. Zo is er een vermindering van probleemgedrag en een hoge mate van tevredenheid bij kinderen, ouders en leerkrachten. Ook verbeteren jongens meer in de relatie met moeder, en jonge kinderen hebben een grotere vermindering in de mate van probleemgedrag. Daarnaast is er iets meer verbetering te zien bij kinderen van lager opgeleide moeders. Wanneer de scheiding korter geleden is, verbeteren kinderen meer in de relatie met moeder. Verder blijken kinderen met meer negatief gevoel op de voormeting zich meer te verbeteren, en neemt het schuldgevoel van kinderen ten aanzien van

de scheiding af na het volgen van KIES. Over de hele linie geldt bovendien dat kinderen met een slechtere score op de voormeting zich meer verbeteren over tijd. De interventie-effecten zijn dus niet voor alle kinderen hetzelfde; het effect van KIES is groter voor bepaalde groepen op bepaalde uitkomstmaten, maar er is voor iedere groep wel ergens sprake van verbetering(en). De werkzame mechanismen van KIES zijn niet aangetoond in deze studie, andere factoren dan de hier onderzochte spelen wellicht een rol. De huidige aanpak van KIES lijkt dus gerechtvaardigd op basis van onze bevindingen: het is laagdrempelig doordat het op school en onder schooltijd wordt aangeboden, en het is geschikt voor elk kind na scheiding.

4.2 Aandacht en erkenning voor scheidingskinderen

In dit onderzoek zijn scholen op random wijze toegewezen aan een van de twee condities, en op basis van de steekproefkenmerken kan geconcludeerd worden dat de randomisatie is gelukt. Desondanks blijken er ook voor de controlegroep verbeteringen te zijn ten opzichte van de voormeting. Een mogelijke verklaring hiervoor ligt in het feit dat ook in de controleconditie kinderen op school en onder schooltijd, in het bijzijn van 'lotgenoten' van dezelfde klas en school en onder begeleiding van twee onderzoekers, de vragenlijsten hebben ingevuld. Daarbij konden zij vragen stellen en geholpen worden bij het invullen van de vragenlijst. De betrokkenheid bij dit onderzoek heeft mogelijk ook voor de controlegroep geleid tot 'meer bezig zijn met, en nadenken over (de) echtscheiding', en wellicht ook tot 'meer gesprekken (over gevoelens en gedachten) tussen ouder en kind'. Het lijkt er dus op dat vooral aandacht en erkenning van belang zijn voor de scheidingskinderen. In dat geval zou wellicht een verkorte versie van KIES ook voldoende zijn voor de meeste kinderen, en zouden de kinderen die meer ondersteuning nodig hebben dit aanvullend kunnen krijgen. We weten echter niet hoe deelname aan een kortere vorm van KIES op langere termijn zal uitpakken.

4.3 Doorlopende hulp en ondersteuning aan scheidingskinderen

Zowel de kinderen als hun moeders en leerkrachten zijn tevreden over de interventie KIES. Kinderen geven KIES een rapportcijfer 8,9 bij de eindevaluatie, en de ruime meerderheid van de moeders (74%) en de leerkrachten (82%) vindt KIES erg zinvol voor het kind.

De verbetering bij KIES-kinderen loopt vaak tot het derde meetmoment. Na deze zes maanden lijkt er sprake van een keerpunt. Een 'booster-sessie' lijkt hier aan te bevelen; een terugkomsessie na een halfjaar waarin gesproken kan worden over de huidige situatie, eventuele strubbelingen die kinderen nog ervaren en mogelijke oplossingen hiervoor.

Inmiddels worden er naast KIES meer programma's aangeboden voor kinderen die te maken krijgen met echtscheiding. Dat is positief, want hoewel niet alle kinderen negatieve gevolgen van de scheiding van hun ouders ervaren vinden kinderen het fijn met lotgenoten over de scheiding van hun ouders te praten, en hebben zij hier aantoonbaar baat bij. Het is dus van belang dat veel meer scheidingskinderen worden bereikt!

NOOT

¹ KIES is een spel- en praatgroep voor kinderen van gescheiden ouders, ontwikkeld in de praktijk (Snels-Dolron & De Kort). De hoofddoelen van KIES zijn om kinderen tijdelijk steun te bieden, hen te helpen de scheiding van de ouders te verwerken, hun weerbaarheid en coping te versterken, de normale ontwikke-

ling te bevorderen en de communicatie tussen de beide ouders en het kind te verbeteren. KIES wordt op school aangeboden, waardoor kinderen goed bereikt kunnen worden en gemakkelijk kunnen meedoen. Er zijn 8 KIES-bijeenkomsten voor de kinderen en 2 bijeenkomsten waarin de ouders worden voorgelicht. Inmiddels zijn al bijna 600 gecertificeerde coaches opgeleid. Zij geven niet alleen KIES-groepen op school, maar ook andere vormen van KIES. Dit onderzoek heeft betrekking op KIES op school, voor andere varianten van KIES kunt u de site raadplegen. www.kiesvoorhetkind.nl

GERAADPLEEGDE LITERATUUR EN WEBLINKS

Zie hiervoor <http://tvdigitaal.nl> – juli/augustus – ‘Artikelen, Columns, Mededelingen’.

OVER DE AUTEURS

Angela van den Broek MSc is werkzaam als sociaal wetenschappelijk onderzoeker, o.a. aan de Universiteit van Utrecht.

Dr. Ed Spruijt is scheidingsonderzoeker bij het departement Gedragwetenschappen: Jeugd en Gezin.

Dr. Inge van der Valk is universitair docent en scheidingsonderzoeker bij het departement Gedragwetenschappen: Jeugd en Gezin.
E-mail:
I.e.vandervalk@uu.nl

Prof. dr. Maja Dekovic is hoogleraar Orthopedagogiek: Psychosociale problemen aan de Universiteit van Utrecht.

Dr. Muriel van Doorn heeft gewerkt als onderzoeker aan de Universiteit Utrecht, en is momenteel werkzaam als Docent Toegepaste Psychologie aan Fontys Hogescholen.

Prof. dr. Wim Meeus is hoogleraar Gedragwetenschappen: Jeugd en Gezin aan de Universiteit van Utrecht, en is hoogleraar Ontwikkelingspsychologie aan de Universiteit van Tilburg.

KIES in het voortgezet onderwijs

Binnen KIES is ook een module ontwikkeld voor jongeren in het voortgezet onderwijs. Echter, vanwege een haperende implementatie was het niet mogelijk deze jongeren te includeren in dit RCT-onderzoek. Als alternatief is er een behoefteonderzoek gehouden onder jongeren ($N = 288$) en is KIES getest door een jongerenpanel ($N = 8$). De uitkomsten van dit alternatieve onderzoek zullen worden gepubliceerd in ‘Jeugdennis’.

Meer informatie over KIES is te vinden op www.Kiesvoorhetkind.nl.